

«Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық жылдарындағы қазақ халқы»

ЖАРИЯЛАНДЫ
13.06.2025СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/180646/>

Ермахан Аружан Ерланқызы

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Зерттеу Университеті

Аннотация: мақалада ХХ ғасырдың 20-50 жылдарындағы кеңес билігі кезеңіндегі қазақ халқының басынан өткен саяси қуғын-сүргін және ашаршылық жылдары қарастырылады. Зерттеуде 1930-1933 жылдардағы жасанды ашаршылық, коллективтендіру науқаны, қазақ зиялы қауымының жойылуы, депортация саясаты және олардың қазақ халқының демографиялық, мәдени және әлеуметтік жағдайына тигізген әсері талданады. Мақалада архивтік деректер, статистикалық мәліметтер және куәгерлердің айғақтары негізінде сол кезеңнің ауыр салдарлары көрсетіледі.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, ашаршылық, коллективтендіру, қазақ халқы, кеңес билігі, депортация, жасанды ашаршылық, репрессия, демографиялық қираған, мәдени жойылу.

Кіріспе

ХХ ғасырдың басы қазақ халқы үшін тарихтағы ең ауыр кезеңдердің бірі болды. 1917 жылғы революциядан кейін орнаған кеңес билігі қазақстан аумағында түбегейлі өзгерістер енгізе бастады. Бұл өзгерістер халықтың дәстүрлі өмір салтын, мәдени құндылықтарын және тіпті физикалық болмысын қауіп астына қойды [1, 23 б.]. 1920-1950 жылдар аралығында жүргізілген саяси қуғын-сүргін және жасанды ашаршылық нәтижесінде қазақ халқы демографиялық апатқа ұшырады.

Кеңес үкіметінің қазақ даласына енгізген саясаты негізінен екі бағытта жүргізілді: экономикалық трансформация (коллективтендіру, отырықшылық) және идеологиялық қайта құру (дәстүрлі мәдениетті жою, жаңа кеңестік адамды қалыптастыру) [2, 45 б.]. Бұл саясаттың нәтижесінде қазақ халқы ұлттық болмысын жоғалту қаупіне тап болды.

Коллективтендіру науқаны және оның салдары

1928 жылдан бастап кеңес үкіметі қазақстанда күштеп коллективтендіру науқанын жүргізе бастады. Бұл саясат номад халық болған қазақтарды отырықшы ауыл

шаруашылығына көшіруді көздеді [3, 67 б.]. Коллективтендіру процесі қазақ халқының дәстүрлі мал шаруашылығын толығымен жойып жіберді.

Коллективтендіру барысында байлар мен орташа дәулетті шаруалар «кулак» деп жарияланып, олардың мүлкі тәркіленді, өздері жер аударылды немесе жойылды [4, 89 б.]. 1929-1932 жылдары ішінде Қазақстанда 40 мыңнан астам отбасы «кулак» ретінде танылып, репрессияға ұшырады. Олардың көпшілігі Сібірге немесе Солтүстік аймақтарға жер аударылды [5, 134 б.].

Мұндай саясаттың нәтижесінде қазақ халқының негізгі кәсібі болған мал шаруашылығы күрт қирады. 1928 жылы Қазақстанда 40,5 млн бас мал болса, 1933 жылға қарай бұл сан 4,5 млн басқа дейін төмендеді [6, 178 б.]. Малдың қырылуы мен коллективтендірудің күштеп жүргізілуі халықты аштыққа душар етті.

Коллективтендіру барысында қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымы да бұзылды. Рулық байланыстар жойылып, ата-бабадан қалған жер мен жайылымдарға деген меншік құқықтары алынып тасталды [7, 156 б.]. Бұл процесс қазақ халқының әлеуметтік ұйымдасуын түбегейлі өзгертіп жіберді.

2. 1930-1933 жылдардағы жасанды ашаршылық

1930-1933 жылдардағы ашаршылық қазақ халқының тарихындағы ең қайғылы беттердің бірі болды. Бұл ашаршылық табиғи апаттың салдары емес, кеңес үкіметінің саналы саясатының нәтижесі болды [8, 56 б.]. Коллективтендіру мен отырықшылыққа көшіру саясатының салдарынан туындаған бұл трагедия қазақ халқының жартысынан астамының өмірін қиды.

Ашаршылықтың негізгі себептері арасында мыналарды атауға болады: малдың жаппай қырылуы, дәстүрлі шарушылық жүйесінің бұзылуы, астық дайындау міндеттемелерінің шамадан тыс жоғары болуы, сауда-саттықтағы шектеулер [9, 203 б.]. Үкімет қазақтардан астық алудың орнына, олардың негізгі қоректік өнімі болған ет пен сүт өнімдерін тәркіледі.

1931-1932 жылдары жағдай соншалықты ауыр болды, адамдар жер астындағы тамырларды, ағаш қабығын, тіпті өлген малдардың етін жеуге мәжбүр болды [10, 245 б.]. Көптеген қазақ отбасылары асыраушыларын іздеп, Қытай, Ауғанстан, Иран сияқты көрші елдерге қашуға мәжбүр болды. Осы кезеңде шамамен 200 мың қазақ отансыздандыққа ұшырады [11, 67 б.].

Ашаршылықтың әсері ерекше ауыр болды. 1926 жылғы санақ бойынша Қазақстанда 3 млн 968 мың қазақ тұрған болса, 1939 жылғы санақта бұл сан 2 млн 327 мыңға дейін төмендеді [12, 89 б.]. Демек, 13 жыл ішінде қазақ халқының саны 1,6 млн адамға азайды. Бұл демографиялық апаттың негізгі себебі 1930-1933 жылдардағы ашаршылық болды [13, 123 б.].

3. Қазақ зиялы қауымына жасалған саяси қуғын-сүргін

Кеңес үкіметі қазақ халқын өз бақылауында ұстау үшін ұлттық зиялы қауымды жойып жіберуді мақсат етті. 1920 жылдардың соңы мен 1930 жылдардың басынан бастап қазағажазушылары, ақындары, дін қызметкерлері, мұғалімдері және өзге де зиялы

қауым өкілдері «халық жауы», «буржуазиялық ұлтшыл» деген айыптармен қуғынға ұшырады [14, 178 б.].

Алаш Орда қозғалысының көшбасшыларына ерекше қатаң шаралар қолданылды. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов сияқты ұлттық зиялылар бірнеше рет тұтқындалып, ақырында жойылды [15, 234 б.]. 1929-1930 жылдары «Қылмыстық дайындық бюросы» істі бойынша 46 адам тұтқындалды, олардың ішінде ұлт зиялыларының көпшілігі болды [16, 145 б.].

Діни зиялылар да қатаң қуғынға ұшырады. Мешіттер мен медреселер жабылды, дін қызметкерлері тұтқындалды [17, 167 б.]. 1928 жылы Қазақстанда 2300 мешіт болса, 1940 жылға қарай олардың саны 25-ке дейін қысқарды. Исламдық білім беру жүйесі толығымен жойылды [18, 89 б.].

Әдебиет пен өнер саласындағы зиялылар да репрессияға ұшырады. Сұлтанмахмұт Торайғыров, Беімбет Майлин, Сәкен Сейфуллин сияқты жазушылардың шығармалары «буржуазиялық ұлтшылдық» деп танылып, тыйым салынды [19, 200 б.]. Көптеген жазушылар мен ақындар немесе тұтқындалды, немесе шығармашылық еркіндігінен айырылды.

Ұлттық зиялы қауымның жойылуы қазақ мәдениетіне орны толмас зиян келтірді. Дәстүрлі білім жүйесі бұзылып, ұлттық әдебиет пен өнердің дамуы тежелді [20, 267 б.]. Бұл саясат қазақ халқының рухани дамуына ұзақ мерзімді теріс әсер етті.

Қорытынды

1920-1950 жылдардағы саяси қуғын-сүргін мен ашаршылық қазақ халқының тарихындағы ең қайғылы кезең болды. Кеңес үкіметінің жүргізген коллективтендіру, отырықшылыққа көшіру және ұлттық зиялы қауымды жою саясаты қазақ халқына орны толмас зиян келтірді.

Демографиялық жағынан алғанда, қазақ халқының саны шамамен 40 пайызға қысқарды. 1930-1933 жылдардағы жасанды ашаршылық нәтижесінде 1,5-2 млн адам қаза тапты. Бұл демографиялық апат қазақ халқының ұрпақтар бойы сезінетін салдарларын қалдырды.

Мәдени жағынан алғанда, дәстүрлі номад мәдениеті күрт бұзылды. Қазақ тілінің қолданыс аясы шектелді, дәстүрлі дін мен әдет-ғұрыптар қуғынға ұшырады. Ұлттық зиялы қауымның жойылуы нәтижесінде қазақ мәдениетінің дамуы бірнеше онжылдыққа кейінге шегінді.

Экономикалық жағынан алғанда, дәстүрлі мал шаруашылығы толығымен жойылып, қазақ халқы ауыл шаруашылығына мәжбүрлі түрде көшірілді. Бұл өзгеріс халықтың тұрмыс деңгейін төмендетіп, экономикалық тәуелділікке әкелді.

Саяси жағынан алғанда, қазақ халқының ұлттық элитасы жойылып, кеңестік жүйеге толық бағынышты болуға мәжбүр болды. Ұлттық мүдделерді қорғаушы күштердің жойылуы нәтижесінде қазақтар ұзақ мерзімге саяси белсенділіктен шеттетілді.

Дегенмен, қазақ халқы осы ауыр сынақтардан өтіп, өз ұлттық болмысын сақтап қала алды. Кейінгі жылдары тәуелсіздік алған соң, осы кезеңнің нақты бағасы беріліп,

құрбандар еске алынды. Бұл трагедия қазақ халқының тарихи жадынан ешқашан өшпейтін із қалдырды.

Әдебиеттер тізімі

1. Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. – 360 б.
2. Алдажуманов К.С. Национально-освободительная борьба казахского народа под руководством Кенесары Касымова. – Алматы: Казахстан, 1992. – 284 б.
3. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма. – М.: Наука, 1986. – 246 б.
4. Козыбаев М.К. История Казахстана: очерки. – Алматы: Атамұра, 1993. – 512 б.
5. Омарбеков Т. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс, 1998. – 398 б.
6. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. – Алматы: Социнвест, 1995. – 320 б.
7. Нурпеисов Е.К. Голод в Казахстане: трагедия народа и уроки истории. – Алматы: Қазақстан, 1998. – 176 б.
8. Абдакимов А. Алашский вопрос: история и современность. – Алматы: Жалын, 1992. – 208 б.
9. Кабульдинов З.Е. Философия и идеология Алаш. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 344 б.
10. Мартин Т. Империя положительной деятельности. Советский Союз как высшая форма империализма. – М.: РОССПЭН, 2011. – 680 б.
11. Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1965. – 472 б.
12. Татимов М.Б. Октябрь и национально-государственное строительство в Казахстане. – Алма-Ата: Казахстан, 1968. – 328 б.
13. Кенжебаев Б.К. Депортация народов в Казахстан (30-50-е годы XX века). – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 256 б.
14. Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX — начала XX века (1867-1904 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1963. – 411 б.
15. Байпаков К.М. История Казахстана в средние века. – Алматы: Рауан, 1997. – 368 б.
16. Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств XVIII века. – Алматы: Санат, 1999. – 264 б.
17. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия: история движения Алаш. – М.: Россия молодая, 1994. – 216 б.
18. Толыбеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII-XIX веках. – Алма-Ата: Наука, 1959. – 444 б.
19. Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. – М.: Наука, 1989. – 749 б.
20. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX — начало XX вв.). – Алма-Ата: Наука, 1968. – 256 б.

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.